Socialismus jako myšlenkový svět

*Komunistická diktatura v kulturněhistorické perspektivě**

Martin Sabrow

Čím více ustupuje čtyřicet let komunistického panství ve střední Evropě do minulosti, tím bizarnější a méně srozumitelné se nám jeví praktiky, představy a rituály, které život v socialistickém experimentu charakterizovaly.¹ S nevěřicným úsměvem, neporozuměním a často i s hrůzou vnímáme zaniklý svět, v němž se pely oslavné ódy na „moudrého Stalina“ a v němž se skandovalo, že „Strana má vždycky pravdu“. V Lipsku se právě v těchto dnech koná konference o hrůzách organizovaného hladomoru na Ukrajině z období nucené kolektivizace v letech 1932 a 1933, jemuž padlo za oběť pět až sedm milionů lidí, přičemž téma uvádí následující Zinovjevův citát: „Je nezbytné, aby za námi stálo devadesát ze sta milionů sovětských obyvatel. Těm zbývajícím nemáme co říci. Musí být zlikvidováni.“ Z těchto hrůzných slov k nám promlouvá dnes nepochopitelný svět násilí a nelidskosti, ježž nám připomínají například památníky v Berlíně a Postupimi vybudované na místě někdejších věznic Stasi a KGB či známý „Dům teroru“ v Budapešti. Abychom pronikli do tohoto tak cizího myšlení samozvaných „budovatelů socialismu“ (jak se nazýval Ulbrichtův

* Tento esej byl původně publikován pod názvem „Sozialismus als Sinnwelt: Diktatorische Herrschaft in zeithistorischen Perspektiven“ v časopise *Potsdamer Bulletin für Zeithistorische Studien*, č. 40–41 (2007), s. 9–23

1 Poznámka překladatele: V pasážích opírajících se o Weberovu sociologii panství překládám pojem *Herrschaft* tam, kde se jedná o obecnou kategorii, jako *panství*, a tam, kde mi jde o zdůraznění jeho vztahového, recipročního charakteru, jako *ovládání*. Naopak pojmu *moci* užívám výhradně k označení weberovské kategorie *Macht*, tedy ve smyslu jednostranného a jednorázového nároku, jenž nemusí být založen na legitimitě, a je tedy v protikladu k *panství*, jež je institucionalizovaným a legitimním sociálním vztahem. K překladu klíčového pojmu *Sinnwelt* jako *myšlenkového světa* viz úvodní text k tomuto tematickému bloku.

propagandistický film z roku 1953), potřebujeme dnes pomoc „překladatelů“ jako Arthura Koestlera nebo Lva Kopeleva, kteří se po svém procitnutí usilovně snažili pochopit někdejší stav vlastní mysli: „Věřili jsme bezpodmínečně. Věřili jsme, že urychlení kolektivizace je nezbytné k převýchově milionů rolníků, k přeměně těchto drobných vlastníků, potenciálních buržujů a kulaků, v uvědomělé pracující. (...) Má účast,“ pokračuje Kopelev, „je neomluvitelná. K odpuštění takového hříchu nepostačí žádná modlitba. Takovou vinu nelze nikdy odčinit. Lze se jen snažit upřímně a čestně s ní žít.“²

Komunistické panství jako leviatan?

Logicky tak ze stále difuznějšího pološera komunistické minulosti plošně vystupují proti sobě stojící tábory pachatelů a obětí, na něž se v uplynulých dvaceti letech soustředila diskuse o vyrovnání s komunistickou diktaturou. Před několika týdny byl německý televizní národ uchváten dramatem o ženě propuštěné z východoněmeckého vězení do Západního Německa, jež hrdinně bojovala za vydání svých dětí – *Žena z Checkpoint Charlie*. Programový ředitel stanice ARD Günter Struve popsal tento film jako „dramatický příběh ženy, jež se stala hříčkou studené války“. Film podle něj líčí „stát, jenž se neostýchal brát děti jako rukojmí a špiclování pokládal za smysl své existence“.³ Tento pohled na komunismus dvacátého století založený na brutálním pronásledování a útlaču se však neomezuje jen na svět televizní obrazovky. Ve shodě s úsilím o vyrovnání s komunistickou minulostí za podpory státu a s činností občanských iniciativ také německý odborný výzkum významně přispěl k poznání teroru a perzekuce, které provázely komunistickou vládu od roku 1917 až do jejího zániku.⁴ Samostatný zákon o spisech Stasi umožnil díky širokému zpřístupnění dokumentů seznámit veřejnost se zločinným působením východoněmecké tajné policie a zvýšil tak obecné povědomí o komunistickém útlaču.

Tento pochmurný obraz, jenž v důsledku dělení na pachatele a oběti vzniká, není ani nesprávný, ani zbytečný. Pomáhá nám uvědomovat si zásadní rozdíl mezi svobodou a nesvobodou, tolerancí a útlakem, právním státem a zvlůl a tím, že vyvolává veřejný zájem a soucit, alespoň zčásti odčiňuje bezprávi, jehož se diktátorské režimy ve dvacátém století dopustily. Otázkou však zůstává, jak tento pohled, v němž se komunismus jeví jako leviatan, pomáhá diktaturu vysvětlit a jaký je jeho poměr k mnohem méně temným vzpomínkám, jež o všedním životě v socialismu

2 KOPELEV, Lew: *Und schuf mir einen Götzen: Lehrjahre eines Kommunisten*. Göttingen, Steidl 1996, s. 340 a 369.

3 Viz www.mdr.de/brisanant/promi-klatsch/4833942.html.

4 Srv. COURTOIS, Stéphane – WERTH, Nicolas – PANNÉ, Jean-Louis – PACZKOWSKI, Andrzej – BARTOŠEK, Karel – MARGOLIN, Jean-Louis: *Das Schwarzbuch des Kommunismus: Unterdrückung, Verbrechen und Terror*. München – Zürich, Piper 1998 (české vydání: *Černá kniha komunismu: Zločiny, teror, represe*. Praha – Litomyšl, Paseka 1999); MECKLENBURG, Jens – WIPPERMANN, Wolfgang (ed.): *„Roter Holocaust“? Kritik des Schwarzbuches des Kommunismus*. Hamburg, Konkret Literatur 1998.

chovají obyčejní lidé. Nedávná diskuse kolem dobrozdání expertní komise, jež byla spolkovou vládou pověřena vypracovat koncepci vyrovnání s komunistickou NDR, ukázala, nakolik je právě socialistická každodennost sporným tématem a jak snadno mohou ti, kteří na ni upírají pozornost, být obviněni z „bagatelizace“ diktatury.

V nedávno uveřejněné, přepracované verzi koncepce, kterou tato expertní komise předložila, se praví: „Problematiku ‘každodennosti v NDR’ je nutno zohlednit proto, aby se úspěšně čelilo dezinterpretaci a bagatelizaci východoněmecké diktatury, jakož i všem formám ‘ostalgie’“. Znázorňovat je třeba nikoliv domnělé vnitřní ‘společenské vazby’ v NDR, nýbrž ‘syndrom strachu a přizpůsobování ve všedním životě’ (Joachim Gauck).⁵ Z tohoto úhlu pohledu se východoněmecká diktatura jeví jako politické vězení, jež pojímá své obyvatele jako „státní nájemníky“, nucené vytrvale snášet příkoří. V debatě kolem zmíněného dobrozdání se i někteří prominentní němečtí historikové drželi interpretace, jež odvozuje fungování diktatury čistě z působení represe a pronásledování: „Stasi byla přece charakterističtější pro NDR než mateřské školky!“ – i tak se v létě 2006 argumentovalo proti dobrozdání, jež doporučovalo věnovat v budoucím zpracování komunistické minulosti více prostoru dějinám společnosti a jejímu každodennímu životu. Jeho kritici se rozhodně ohradili proti tomu, aby „státem financované instituce věnovaly zvýšenou pozornost všednímu dni a vnitřním společenským vazbám v komunistické diktatuře“, a odsoudili „vtíravou homeopatizaci dějin NDR“ jako zlehčování historické reality období nesvobody.⁶

Legitimizační strategie komunismu

Je však náhledni, že ani bojovná interpretace komunistického systému coby „totalitárního panství“ nemůže zcela přehlížet průvodní faktory, které komunistickým pohlavářům zajišťovaly poslušnost obyvatelstva a po několika desetiletích držely „okupační socialismus“⁷ v satelitních státech při životě. „Stabilita NDR měla být zajištěna podvojnou strategií opatrovnictví a kontroly,“ zatímco „ovládnout myšlení“ většiny obyvatelstva se nepodařilo – tak argumentuje jedna velmi populární syntéza dějin NDR z devadesátých let.⁸ Historik Peter Graf Kielmansegg ve svých německých dě-

5 Der Beauftragte der Bundesregierung für Kultur und Medien (pověřenec spolkové vlády pro kulturu a média): Verantwortung wahrnehmen, Aufarbeitung verstärken, Gedenken vertiefen: Fortschreibung der Gedenkstättenkonzeption gemäß Koalitionsvertrag vom 11.11.2005 zur Vorlage an den Ausschuss für Kultur und Medien des Deutschen Bundestages (www.havemann-gesellschaft.de/fileadmin/Redaktion/Aktuelles_und_Diskussion/Gedenkstaet.konzeption_22.6.07.pdf).

6 MÖLLER, Horst: Trabi, Stasi, Kinderkrippen: Das Gedenken an das SED-System wird neu geregelt. War die DDR nur ein Unterdrücker-Staat? Gab es einen normalen Alltag? Ein Zwischenruf. In: *Rheinischer Merkur* (22.6.2006).

7 Viz SCHROEDER, Klaus: *Der SED-Staat: Partei, Staat und Gesellschaft 1949–1990*. München, Carl Hanser 1998, s. 643.

8 *Tamtéž*, s. 646.

jinách *Po katastrofě* označuje NDR jako alternativní linii německé moderní historie, jež spočívala na čtyřech legitimizačních strategiích – socialismu, antifašismu, míru a blahobytu – a ve všech čtyřech selhala.⁹

Charakteristika východoněmecké komunistické diktatury coby leviatana navíc ignoruje skutečnost, že Německá demokratická republika byla stejně jako všechny ostatní totalitární režimy dvacátého století „participační diktaturou“, jež fungovala a sílila díky masovému zapojení obyvatelstva do svého soukolí, ať již v postavení vládnoucích či ovládaných. Již v roce 1948 dokázala Jednotná socialistická strana Německa (SED) soustředit do svých řad dva miliony přívrženců, a do roku 1989 byl bezmála každý sedmý občan NDR členem strany. Podobně i vykonávání státní a stranické moci sice nikdy nebylo omezeno zákony, avšak zároveň nebylo nikdy zcela svévolné. Výkon moci byl vždy vázán na zažité rozhodovací procedury a na nepsané, avšak samozřejmé normy stranické disciplíny, jež mohly v krajním případě i ministra nebo člena ústředního výboru degradovat na pouhého vykonavatele příkazů. Tento mechanismus redukoval dokonce i reálný vliv většiny „všemocných“ členů politbyra na pouhou možnost podílet se na moci. Domnělá „všemohoucnost“ generálních tajemníků komunistických stran byla v případě konfliktu omezena nejenom vlivem Moskvy, nýbrž také odporem stranického aparátu a vždy aplikovatelným principem „kolektivního vedení“, jehož nevypočitatelné návraty a vzestupy zlomily vaz hned dvěma nejvyšším německým komunistickým představitelům: na jaře 1971 Waltru Ulbrichtovi a na podzim 1989 Erichu Honeckerovi. Na druhé straně ani východoněmecké obyvatelstvo nesetrvávalo ve stavu naprosté bezmoci. Německá demokratická republika představovala diktaturu, v níž se role pachatelů a obětí mohly neustále vyměňovat. Mnozí její pozdější odpůrci patřili dříve k jejím rozhodným stoupencům, zatímco mnoho stranických pohlavárů bylo načas odstaveno, či dokonce čelilo vnitrostranické perzekuci.

Empirické bádání se proto brzy po roce 1990 ve své většině odpoutalo od analytických modelů, které pojímaly NDR jako totalitární panství založené na represivním aparátu, a namísto toho se snažilo vypracovat takové pojetí diktatury, jež chápe vztah moci a bezmoci, státu a jednotlivce nikoliv jako antitetický protiklad, nýbrž jako mnohvrstevnatou spleť sociálních vazeb. Ve světle Weberovy definice panství jakožto šance, „že se rozkaz určitého obsahu setká u daného okruhu osob s poslušností“, ¹⁰ se rýsují dva pilíře stability komunistického systému: zaprvé nárok komunistické strany na politickou moc, zadruhé ochota obyvatelstva tento nárok uznávat a prosazovat. Ani v případě diktátorských systémů tedy podstata vlády nespočívala jen ve fyzické převaze vládnoucích, nýbrž stejně tak i ve víře ovládaných v legitimitu vykonávané moci.

Jakkoliv se svobodné společnosti musí v politickém a morálním smyslu hodnotově distancovat od společností nesvobodných, je stejně tak povinností odborné histo-

9 KIELMANSEGG, Peter Graf: *Nach der Katastrophe: Eine Geschichte des geteilten Deutschland*. Berlin, Siedler 2000.

10 WEBER, Max: *Wirtschaft und Gesellschaft: Grundriss der verstehenden Soziologie*. (5., revidované vydání.) Tübingen, Mohr – Siebeck 1976, s. 28.

riografie soudobých dějin trvat na zásadním rozlišení mezi normativní definicí a historickým poznáním. Ani komunistická diktatura nevděčila za své dlouholeté trvání pouze své represivní povaze, nýbrž stejnou měrou i široké společenské akceptaci a vnitřním sociokulturním vazbám. Zde lze nejprve poukázat na ideologii marxismu-leninismu, s jejíž pomocí SED svůj nárok na vládu legitimizovala. Přesvědčení, že komunistická strana vlastní „jediný správný“ světový názor a že jako jediná rozpoznala zákonitosti historického vývoje, určovalo politiku „státu dělníků a rolníků“ počínaje poválečnou pozemkovou reformou a následnou kolektivizací a konče legendárním Honeckerovým výrokem z roku 1989, že – jak tvrdil již August Bebel – „žádný vůl nebo osel nezastaví postup socialismu vpřed“.¹¹ Víru v dějinnou oprávněnost společenského řádu založeného na sociální rovnosti a zrušení soukromého vlastnictví přitom zdaleka nesdíleli pouze komunističtí vládcí; ve skutečnosti zajišťovala socialistické myšlenky značný společenský kredit i navzdory zjevnému zaostávání NDR za kapitalistickým Západem a paradoxně, jak známo, ovlivňovala dokonce i myšlenky mnohých disidentů, kteří se ještě v osmdesátých letech snažili zachránit socialistický experiment před zkorumpovaností komunistických papalášů.

Ještě důležitější roli v legitimizaci Německé demokratické republiky však sehrál její antifašistický charakter. Jakkoliv byl antifašismus naordinován shora a politicky instrumentalizován, těšil se ve společnosti široké přízni, jež daleko přesahovala mantinely oficiální komunistické ideologie. Právě odkazem na víru v morální převahu antifašistické NDR nad Západním Německem s jeho nedostatečným vyrovnáním s nacistickou minulostí se spisovatelka Christa Wolfová pokusila retrospektivně odpovědět na otázku, proč bylo opoziční hnutí v NDR v tak těžké situaci: „Poněvadž jsme byli velmi mladí, vyrostli jsme za nacismu, a byli tudíž naplněni jistým pocitem viny a cítili povinnost být vděční těm, kteří nás osvobodili. Těm, kteří se vrátili z koncentráků, z nacistických věznic a z emigrace a jejichž vliv na politický život v NDR byl mnohem větší než v Západním Německu. Cítili jsme silné zábrany bojovat proti lidem, kteří trpěli v nacistických koncentracích.“¹² Radikální odmítnutí zločinného nacismu se zároveň přetavilo ve vůli vybudovat lepší, spravedlivější společnost. Zavržení nacistické minulosti tak šlo ruku v ruce s vírou v lepší budoucnost: „K jasnému ‘Ne’ minulosti,“ napsal východoněmecký historik Fritz Klein, „neodmyslitelně patřilo jasné ‘Ano’ nové, radikální alternativě.“¹³ Antifašistická legitimizace tak Východnímu Německu umožňovala stylizovat se do role obránce míru, jenž se úspěšně zbavil zátěže nacistické minulosti a jenž tak představoval protipól západoněmeckého nepřítele s jeho neblahou kontinuitou politického systému a společenských elit.

Třetím zdrojem legitimizace komunistické vlády byla víra v socialistický pokrok a blahobyť. Německá demokratická republika neznala nezaměstnanost ani zvůli

11 Honecker tento tradovaný, Bebelovi přisuzovaný výrok pronesl při prezentaci nového elektronického čipu východoněmecké výroby v srpnu 1989. Viz *Neues Deutschland* (15.8.1989). (Pozn. redakce.)

12 WOLF, Christa: *Was bleibt*. Berlin, Aufbau 1990, s. 135 n.

13 KLEIN, Fritz: *Drinnen und draußen: Ein Historiker in der DDR. Erinnerungen*. Frankfurt/M., Fischer 2000, s. 8 n.

zaměstnavatelů a disponovala hustou sítí sociální péče. Vize plánovaného hospodářství měla odkázat neosobní zákony trhu, které dříve sužovaly obyvatelstvo četnými krizemi a měnovými výkyvy, na smetiště dějin. Přinejmenším v oblasti sociální péče nezůstal pojem pokroku v NDR jen prázdnou floskulí. Značnou legitimitu čerpala NDR rovněž z vysoké sociální mobility, jež zejména v počáteční fázi diktatury umožnila sociální vzestup doposud znevýhodněných skupin obyvatelstva, a podobně posilovala obecnou akceptaci režimu i Honeckerova politika „jednoty sociální a hospodářské politiky“ ze sedmdesátých let.

Komunistické panství a každodennost

Do jaké míry byla tato legitimizační strategie, založená na kombinaci komunistické ideologie a uspokojování sociálních potřeb, východoněmeckým obyvatelstvem skutečně akceptována, lze prokázat jen stěží a ani mezi odborníky nepanuje v této otázce shoda. Lze nicméně vyjít z předpokladu, že Německá demokratická republika – narozdíl od nacistického režimu – nikdy nedokázala získat stabilní podporu většiny společnosti. Zároveň je však zjevné, že přinejmenším v období mezi polovinou padesátých a polovinou osmdesátých let nebyla většina východoněmecké společnosti ani *proti* režimu. Dlouholetá politická stabilita NDR se opírala o souhru mocenského potenciálu režimu a převažujícího postoje obyvatelstva, jenž kolísal mezi nadšenou podporou a trpnou pasivitou. Zejména po postavení Berlínské zdi v roce 1961 se rozšířil postoj pasivní loajality, jenž spočíval v uznání stávajícího pořádku a řídil se zásadou, že osobní prospěch je nutno hledat nikoliv v odporu, nýbrž v přizpůsobení současným poměrům. Historiografie sociálních dějin NDR se s pomocí konceptu *Herrschaft und Eigen-Sinn* (panství a smysl svébytného jednání) zaměřila na schopnost a potřebu ovládaného obyvatelstva „jednat v rámci daného mocenského vztahu na základě vlastních zájmů“. ¹⁴ Při bližším pohledu se domněle „totální“ ovládání společnosti režimem jeví spíše jako neustálý proces každodenního vyjednávání, v němž obyvatelstvo pouze nereagovalo pasivně na příkazy shora, nýbrž aktivně sledovalo vlastní cíle prostřednictvím svébytných interpretací sociálního jednání a sociálních vztahů. Škála svébytného sociálního jednání se tak rozpínala od „horlivosti zapálených idealistů a egoistického využívání výhod aktivní spolupráce přes navenek loajální, ale uvnitř distancovaný postoj až k pasivním formám rezistence a k otevřené opozici a odporu“. ¹⁵

Za zdánlivě nesmiřitelným protikladem mezi režimem a společností státního socialismu se tak v každodenních sociálních vztazích skrývá mnohotvárná směsice rozporuplných, den co den se transformujících mocenských konstelací, jež v prostoru

14 LINDENBERGER, Thomas: SED-Herrschaft als soziale Praxis: Herrschaft und „Eigen-Sinn“. Problemstellung und Begriffe (neuveřejněný strojopis, březen 2006).

15 TÝŽ: Die Diktatur der Grenzen: Zur Einleitung. In: TÝŽ (ed.): *Herrschaft und Eigen-Sinn in der Diktatur: Studien zur Gesellschaftsgeschichte der DDR*. Köln/R. – Weimar – Wien, Böhlau 1999, s. 13–44, zde s. 30.

mezi krajními póly aktivního přizpůsobování na jedné straně a kategorického odporu na straně druhé vytvářejí širokou zónu každodenních praktik sociálního konsenzu. Tento prostor každodenního vyjednávání v NDR se přitom vyznačoval svou specifickou ohraničeností, kterou sociálněhistorický výzkum považuje za klíčový organizační princip státněsocialistického ovládnutí. Každodennost v NDR byla nejen životem ve fyzické realitě společnosti doslova obehnané zdí: zčásti neviditelné, zčásti zřetelné hranice současně oddělovaly sociální mikroprostor od nejvyšších pater moci, určovaly, co je dovoleno a co zakázáno, odlišovaly dobře informované od nezasvěcených, straníky od bezpartijních, držitele valut od běžných občanů. Vztah mezi panstvím a každodenností v socialismu se tudíž neprojevoval v jasně ohraničených „ostrůvcích svobody“, domněle existujících mimo hranice diktatury, nýbrž právě naopak ve specifické *diktatuře hranic*, jak to programaticky formuloval Thomas Lindenberger.¹⁶

Historické a kulturní vědy dnes již z dobrých důvodů každodenní život společnosti a jednotlivých společenských skupin nepojímají v prvé řadě jako zóny autonomních subkultur, jež se rozvíjejí nezávisle na dobových mocenských poměrech. V návaznosti na teoretické koncepty sociologie vědění je každodennost zkoumána především jako součást sociální reality, „kterou každý chápavý dospělý jedinec vnímá svým zdravým rozumem jako prostě danou. Jako ‘prostě dané’ označujeme vše, co se nám jeví jako nesporné, jakýkoliv stav, který nám na první pohled připadá jako bezproblémový.“¹⁷ Každodennost je tak sférou, kde se ovládnutí stabilizuje nejúčinněji, neboť je lidé nevnímají jako vnější nárok, nýbrž jako vnitřní samozřejmost; současně tu však zůstává vratkým a nejistým, neboť se může projevovat i jako cizí nátlak, jenž je v rozporu s lidskými postoji a normami. Michel Foucault se pokusil pojmem „gouvernementalita“ (*gouvernementalité*) zachytit každodenní návyky a praktiky sebedisciplinace, které produkují poslušnost, a současně ji odstraňují jako zkušenost z paměti. Z tohoto pohledu není každodennost protikladem panství, nýbrž jeho komplementární odvrácenou stranou – a to jak v diktatuře, tak v demokracii. V každodenní socializaci se automatizují a rozvíjejí zvyklosti a praktiky, které podle Weberovy definice produkují disciplínu jakožto „nacvičenost (*Eingebtheit*) nekritické a povolné poslušnosti mas“,¹⁸ respektive podle husserlovské tradice tvoří uzavřenou myšlenkovou provincii samozřejmých norem a reprezentací sociálního světa. Přirozený svět každodennosti tak není jen místem, kde se vnější politické ovládnutí přetváří v internalizovanou sociální praxi a kde ovládnutí připisují záměrům vládců vlastní, svébytný smysl (*Eigen-Sinn*). Je současně prostorem, kde se den co den stonásobně přetvářejí a působí struktury ovládnutí – v každodennosti se panství projevuje jako sociální praxe a sociální praxe jako panství.

16 Tamtéž, s. 30 nn.

17 SCHÜTZ, Alfred – LUCKMANN, Thomas: *Strukturen der Lebenswelt*, sv. 2. Frankfurt/M., Suhrkamp 1979, s. 25.

18 WEBER, M.: *Wirtschaft und Gesellschaft*, s. 29 (viz pozn. 10).

Normalita jako ústřední kategorie socialistické každodennosti

Výše popsáný vztah mezi „shora“ vznášeným nárokem na politickou legitimitu a „zdola“ formulovanými svébytnými zájmy jednotlivců však ještě nevystihuje celistvost mocenského ústrojí komunistického panství. Sociální vztah rozkazu a poslušnosti, výkonu moci a jejího akceptování byl zde totiž překlenován jednotným mentálním horizontem, jenž se celkově vymykal dobovému vnímání a tím unikal kontrole jak vládnoucích, tak ovládaných; horizontem, jenž byl utvářen tradovanými zvyklostmi, naučenými praktikami, závaznými hodnotami a jazykovými konvencemi. Právě tímto fenoménem nepozorovatelné reprodukce panství se zabývají „kulturní dějiny politična“, jež zkoumají například různé formy inscenace moci, kulturu politických slavností, proměny obrazů nepřítelů, dominantní sémantické systémy nebo měnící se hranice vyslovitelného.¹⁹ Tuto nesnadno postižitelnou sféru etablovaných způsobů jednání a zažitých postojů lze charakterizovat jako prostor „předvědomé akceptace“ a nereflektovaných sociokulturních vazeb.²⁰ A právě v produkci a reprodukci tohoto vnitřně homogenizovaného a navenek uzavřeného myšlenkového světa každodennosti, jenž nebyl přístupný individuálnímu kritickému vnímání a na jehož podstavě mohla marxisticko-leninská ideologie teprve plně rozvinout svou působnost, spočívá záhada vnitřní stability komunistických diktatur. Jakkoliv byl tento myšlenkový svět na počátku komunistické diktatury stvořen uměle a jakkoliv byl udržován při životě politickými prostředky, stal se postupem času, souběžně s přechodem režimu od výjimečného stavu přímého násilí k normálnímu stavu násilí strukturálního, samozřejmou součástí každodenního života v diktatuře.

Právě na tuto sféru se zaměřuje společný badatelský projekt Ústavu pro soudobé dějiny v Praze a Centra pro bádání o soudobých dějinách (*Zentrum für Zeithistorische Forschung*) v Postupimi „Socialistická diktatura jako myšlenkový svět“ (*Sozialistische Diktatur als Sinnwelt*). Jeho cílem není odhalit abnormálnost komunistického projektu. Táže se naopak po soudobé *normálnosti*, po pocítované samozřejmosti myšlenkového světa všedního dne, jenž se nám dnes z odstupu let naopak zdá tolik nesamozřejmý. Takto chápanou normalitu nelze ztotožňovat s vnucenou konsolidací, s vnějškovým přizpůsobením a bezvládnou rezignací, které dobře známe z husákovského Československa, ale ani s vědomou podporou komunistické politiky. Spíše šlo o internalizované akceptování existujícího stavu, jež pramenilo ze snahy nebýt nápadný, nevyčnívat. Takové pojetí všednodenního konsenzu nabízí styčné body se současným dějepisectvím nacismu, jež se předně zabývá otázkou, jak se docela obyčejní Němci mohli stát národem antisemitů a jak se docela obyčejní lidé mohli stát

19 Viz LANDWEHR, Achim: *Geschichte des Sagbaren: Einführung in die historische Diskursanalyse*. (2. vydání.) Tübingen, edition diskord 2004.

20 Viz THAA, Winfried: *Die Wiedergeburt des Politischen: Zivilgesellschaft und Legitimitätskonflikt in den Revolutionen von 1989*. Opladen, Leske & Budrich 1995, s. 67 a 148 nn. Ke konsenzuální povaze legitimizace komunistických diktatur viz SABROW, Martin: Der künstliche Konsens: Überlegungen zum Legitimationscharakter sozialistischer Herrschaftssysteme. In: *Jahrbuch für historische Kommunismusforschung* 1999. Berlin, Bundesstiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur 1999, s. 191–224.

masovými vrahy. V minulých týdnech vzbudilo světový ohlas fotoalbum důstojníka SS Karla Höckera, uveřejněné Památníkem holokaustu ve Washingtonu. Sto šestnáct v něm obsažených snímků zobrazuje osvětimskou hrůzu ve světle družné zábavy nacistických zabijáků s jejich pohodou, uvolněností a veselím.²¹ Hrůznost těchto snímků, na kterých nelze spatřit ostatné dráty ani vězně, spočívá právě v prožívané *normalitě* vyhlazovací mašinerie, již bylo zjevně jakékoliv špatné svědomí cizí.²²

Diktatury dvacátého století nebyly založeny pouze na strachu a útlaku. Opíraly se rovněž o to, že jejich kognitivní systémy, hodnotové představy, myšlenkové světy a politické kultury si až povážlivě snadno vydobýly punc normálnosti a etablovaly vlastní hodnotová kritéria dobra a zla. Komunistické panství ve východní Evropě se tak neprosadilo díky odhodlání porušovat platné právo, jak napovídá oblíbené cejchování komunistických diktatur coby „protiprávních režimů“, nýbrž díky sugestivnímu ideálu sociální spravedlnosti, který radikálně zatlačil do pozadí ideál práv jednotlivce. V období bezprostředně po pádu diktatur, kdy nová normalita nahrazuje starou, se pomocí demonizace vysvětluje jednání tehdejších aktérů, nyní chápané jako porušování norem. Děsivou nepochopitelnost tohoto napětí mezi normalitou a abnormalitou dokládá i rétorika, s níž Hannah Arendtová traktuje Adolfa Eichmanna a „banalitu zla“ nebo Christopher Browning „docela obyčejné muže“ z vraždících komand na východní frontě.

Tajemství moderních diktatur je skryto právě ve svůdnosti samozřejmých způsobů kolektivního myšlení a forem sociální praxe, které dovolují vydávat nejisté za nesporné a tím je chrání před zpochybňováním. Chceme-li tedy přijít vztahu mezi každodenním jednáním a legitimizací panství na kloub, musíme si klást otázku, jak ve „století extrémů“ (Eric Hobsbawm) vznikaly systémově specifické formy normality.

Obrysy myšlenkového světa socialismu

Myšlenkový svět socialistické diktatury měl mnoho podob a aspektů. Rád bych nyní alespoň namátkou vyzdvihl některé z nich, na něž jsem při svých výzkumech dějin komunistických systémů narazil.

Na prvním místě je podle mého soudu nutno uvést nesmírně silný důraz na principy kolektivity a konsenzu, díky nimž můžeme mluvit o socialismu jako o „diktatuře umělého konsenzu“. Pro inscenaci politické moci v socialismu byl charakteristický obraz absolutní jednoty a semknutosti „kolektivního vedení“, které jakýkoliv odchýlný názor pranýřovalo jako nepřipustné frakcionářství. V plánech obnovy válkou zničených měst stála na prvním místě výstavba náměstí, díky čemuž se dějiny socialistické moci mohly stát dějinami masových pochodů a manifestací, které soustavně insceno-

21 Viz KAISER, Reinhard: Lachen in Auschwitz. In: *Frankfurter Allgemeine Zeitung* (24.10.2007).

22 „Tyto jedinečné fotografie znázorňují uzavřený radostný svět, v němž tito zločinci žili, zatímco současně dohlíželi na svět jiný – na svět nepředstavitelného utrpení, říká ředitelka muzea Sara Bloomfieldová. ‘Je obtížné proniknout do myslí těch, kteří v těchto táborech pracovali.’“ (Tamtéž.)

valy jednotu moci a zároveň i moc jednoty. Ještě tváří v tvář vlastnímu zániku si vedení SED při komunálních volbách v květnu 1989 cenilo ideálu konsenzu, ztělesněného ve zfalšované, takřka stoprocentní voličské podpoře, více než důvěryhodnosti, kterou by straně bývalo přineslo nezmanipulované hlasování. A ještě na zasedání politbyra 17. října 1989 hlasoval Erich Honecker v zájmu zachování jednomyslnosti pro své vlastní sesazení, stejně jako bylo v roce 1971 zinscenováno coby výraz konsenzu i odstoupení Waltra Ulbrichta. Tato „vášeň pro jednomyslnost“, na kterou poukazovali již otcové teorie totalitarismu, však byla charakteristická například i pro chápání práva, všední den v podnicích nebo životní styl obyvatel NDR. Výrazná hodnotová orientace na shodu a harmonii, Západoněmcům povětšinou cizí, působila ve Východním Německu ještě dlouho po roce 1990. Skutečnost, že socialismus prakticky nebyl schopen akceptovat rozdílnost názorů a využívat pozitivního působení konfliktů, dokládají mimo jiné studie o občanském právu v NDR. Na příkladu okresního soudu ve Wismaru ukázaly, že počet občanskoprávních sporů trvale klesal a v roce 1963 nedosahoval ani osminy počtu procesů projednávaných v roce 1950. Působení ideálů jednoty a rovnosti se zračí také v zásadách „socialistické životosprávy“, v estetice bytových interiérů nebo i ve způsobech pohřbívání, které na východě Německa ukazují jasné preferování žehu. Paradigma rovnosti také určovalo oficiální životní styl stranické nomenklatury, jakož i skutečnost, že privilegia stranických funkcionářů byla přísně utajována nebo – jako v případě honů organizovaných pro zahraniční delegace – vydávána za nevyhnutelné přizpůsobení dekadentnímu Západu. Nikoliv náhodou se právě odhalení luxusu venkovského sídla politbyra SED ve Wandlitzu stalo účinným katalyzátorem protestu proti komunistickému režimu – což však platilo pouze pro Východoněmce, neboť obyvatelé Západního Německa pro obrovské rozhořčení kvůli troše luxusu neměli pochopení.

Dalším klíčovým aspektem socialistického myšlenkového světa bylo až sakrální uctívání vědění a pravdy, které nejenže hrálo ústřední roli v legitimizaci politiky komunistických stran, nýbrž také zaujímalo vysoké místo v hodnotové hierarchii společnosti. Vědění bylo významným legitimizačním zdrojem socialistické diktatury, z něhož vyrůstala představa vědoucí, pravdu vlastníci avantgardy, která je schopna a oprávněna vést zástupy nevědoucích, neboť jako jediná zná pravdu o zákonitém chodu dějin. Přístup k tajným informacím byl v hierarchii nomenklaturních kádrů klíčem dělicím zasvěcené od nevědoucích a také ve společnosti značnou měrou rozhodoval o sociálním postavení jednotlivců: protikladné postavy „nositele tajných informací“ a „zrádce“ tvořily významné orientační body socialistického myšlenkového světa. Žízeň po vědění ve světě socialismu se odrážela i ve významu literatury v „NDR – zemi čtenářů“ a na opačném pólu lidské existence zase fanatická víra v pravdivost násilím vynucených doznání ovládala praxi stalinských perzekucí.

Určující význam připadal zatřetí také pojmu „boje“ jakožto ústřední metafoře socialistické ideologie i každodennosti. V ní se skrývala víra v rozdělení světa na přátele a nepřátele stojící proti sobě v nesmířitelném zápase, kvůli němuž se socialistický svět ocital v permanentním válečném stavu. V ní se skrývalo rovněž politické i jazykové uctívání násilí, krutosti a bojovného ducha, jež bylo typické zejména pro stalinskou

fázi komunistického panství. A v ní se skrýval také pocit ustavičného napětí a ohrožení, jenž pomocí mobilizačních kampaní pronikl až do posledního zákoutí každodenního života, jenž však zároveň odhaloval i hluboce pocíťovaný umělý charakter a křehkost komunistického projektu.

Významným legitimizačním prvkem myšlenkového světa socialismu byl konečně i specifický pojem času, jenž ovlivňoval jak utopickou povahu komunistické politiky, tak i každodenní smýšlení a jednání obyvatel. Víra v pokrok byla všudypřítomnou patetickou formulí komunistického projektu, jejíž strhující síla neurčovala pouze politické cíle komunistických stran. Díky každodenním praktikám rozlišování mezi „pokročilým“ a „zaostalým“ patřila víra v pokrok k základním orientačním souřadnicím sociálního života; odrážela se v oblibě „nového“ a odmítání „starého“, rozhodovala o osudu zámků, církevních staveb a šlechtických paláců, jejichž nesmyslného ničení dnes tolik litujeme; odráží se koneckonců i v ambivalentním významu pojmu „rekonstrukce“, jenž nerozlišoval mezi zachováním originálu a zhotovením zbrusu nové napodobeniny.

Takto chápaný pojem pokroku tvořil fundament socialistického pojmání času. Komunistická vize budoucnosti tedy nečerpala svou energii z utopie, nýbrž právě naopak z *jistoty* o budoucím běhu dějin: budoucnost nebyla imaginární u-topií, „ne-místem“, vysněnou alternativou existujícího stavu, nýbrž pomocí čísel a dat popsatelným tempem socialistického pochodu směrem k zítřejšímu světu.²³ Za touto představou přísně racionální vize budoucnosti se tak skrývalo souručenství pokroku a plánu, jímž neotřásla ani notorická diskrepance mezi plánem a realitou, ani z ní plynoucí nutnost permanentních korektur plánovací politiky. Pro komunistický diskurz o budoucnosti tak bylo charakteristické propojení vize a plánu, jehož zobrazování neztratilo dokonce ani v krásné literatuře, s jejími směšnými vizemi budoucnosti, jistou racionální vážnost, jež umocňovala uměleckou přesvědčivost literárních děl.

V tomto vědomí jistoty o nezvratném postupu vpřed tkvělo i pojetí a estetika času socialistické každodennosti. Rovněž zde vládl časový kód, jenž nevnímal čas jako vnější, autonomní veličinu, nýbrž jako libovolně ovladatelnou vnitřní potenci, a jenž vykonanou prací kategorizoval v „hodnotách časové spotřeby“, v „systémech časových norem“ a v „katalozích časových norem“. Proto šly hodiny v socialismu jinak a proto lidé v socialismu nevníмали protiklad mezi raketovým tempem sovětských cest do vesmíru a hlemýždím tempem front v socialistických obchodech jako křiklavý rozpor, jak by se dělo v západních společnostech.

23 K bezčasovosti pojmu utopie viz SCHWENDTER, Rolf: *Utopie: Überlegungen zu einem zeitlosen Begriff*. Berlin – Amsterdam, ID-Archiv 1994; k domněle utopickému charakteru komunistického projektu srv. PLAGGENBORG, Stefan: „Die Bolschewiki waren keine Utopisten, sondern Praktiker!“ In: TÝŽ: *Experiment Moderne: Der sowjetische Weg*. Frankfurt/M., Campus 2006, s. 95.

Rozpad systému předpolitické akceptace

Nejvíce však analýza myšlenkového světa socialistické každodennosti přispívá k pochopení rozpadu komunistického panství na konci osmdesátých let. Erozi konsenzu lze pozorovat v nejrůznějších sférách východoněmecké společnosti. Dokládá ji například vlna rozhořčených dopisů adresovaných tajemníkovi Ústředního výboru SED pro ideologické otázky Kurtu Hagerovi, poté co se v dubnu 1987 otevřeně postavil proti přestavbě a glasnosti. Stejně tak lze rozpad konsenzu vyčíst ze silící nevráživosti vůči přežitým normám a myšlenkovým schémátům komunistického státu, které se ve věku glasnosti jevily jako čím dál tím absurdnější, jakož i z rozštěpení chování obyvatel na vnější přizpůsobení a vnitřní únik do cynismu. Zákaz sovětského časopisu *Sputnik* v listopadu 1988 nečekaně vyvolal masové protesty společnosti, která byla šedesát let zvyklá na potlačování svobody slova. Zfalšování výsledků komunálních voleb ze 7. května 1989 náhle demaskovalo režim, jež dříve nikdo ani v nejmenším nepodezíval z toho, že by byl kdy ochoten respektovat vůli voličů.

Právě poslední obecní volby se staly jakousi symbolickou výpovědí dlouholetého soužití mezi veřejnou a soukromou realitou. Během dnů a týdnů po volbách, kdy zfalšování výsledků potvrzovaly další a další důkazy, se s konečnou platností rozpadla víra komunistických vládců v jednotu *volonté générale* a *volonté des tous*, mezi proklamovanou a empirickou podporou režimu se strany obyvatelstva. Tuto změnu mentality lze pozorovat ostatně i v samotném nejvyšším vedení SED, jež v předvečer voleb v souladu s „buržoazním“ chápáním lidového hlasování požadovalo, aby „byly dodrženy veškeré právní předpisy týkající se sčítání volebních hlasů“,²⁴ zároveň však ve shodě se svým mocenským uvažováním trvalo na tom, že počet kladných hlasů nesmí být nižší než v minulých volbách. Tou dobou ještě v podstatě nenarušené – při všech individuálních rozdílech – dvojí myšlení komunistických vládců umožňuje vysvětlit fakt, že ani stud nad výsledkem voleb, jež pocítovali Honeckerovi rivalové v politbyru, neoslabil jejich loajálnost vůči stávajícímu řádu. „Nepochopili jsme,“ přiznal v ohlédnutí tehdejší člen politbyra Günther Schabowski, „že na SED, a zvláště na Egonu Krenzovi, lpí stigma zfalšovaných voleb.“²⁵ Až vytrvalé, v pravidelných demonstracích každého sedmého dne v měsíci institucionalizované občanské protesty proti výsledku voleb „98,85 procent“, jenž byl vzhledem k evidentní krizi režimu beznadějně nedůvěryhodný, nenávratně podkopaly hodnověrnost stranického vedení, která se pak v rozhodujícím historickém okamžiku definitivně rozpadla. Teprve při zhroucení režimu vyšel najevo umělý charakter socialistického myšlenkového světa, jenž po čtyři desetiletí pomáhal zajišťovat stabilitu komunistické diktatury. Když lipský sociolog Walter Friedrich odjížděl ráno 9. října 1989 k Egonu Krenzovi do Berlína, aby

24 Dopis Egona Krenze Erichu Honeckerovi z 15.4.1989, citováno podle: Süß, Walter: *Staats-sicherheit am Ende: Warum es den Mächtigen nicht gelang, 1989 eine Revolution zu verhindern*. Berlin, Christoph Links 1999, s. 122.

25 SCHABOWSKI, Günther: *Der Absturz*. Reinbek bei Hamburg, Rowohlt 1992, s. 172. Analogické hodnocení lze najít i u Süße, jenž zmiňuje „zvláštní schizofrenii“ v hodnotící zprávě ÚV SED ke komunálním volbám určené pro Egona Krenze, jejíž tón opakovaně naznačoval, že volby byly skutečně zfalšovány (Süß, W.: *Staatssicherheit am Ende*, s. 125).

přiměl stranické vedení k flexibilnějšímu postoji, vezl s sebou analýzu, jež konstatovala „v posledních týdnech nečekaně rychle postupující pokles identifikace občanů s vládou SED“. V „pokračujícím rozpadu identifikace s NDR“ rozpoznal Friedrich „proces transformace kolektivního vědomí“, jenž vedl k tomu, že se „během velmi krátkého času převratným způsobem zformovala zcela nová mentalita“.²⁶

Friedrichovu diagnózu potvrzuje i západoněmecký průzkum veřejného mínění, v němž byli návštěvníci NDR ze Spolkové republiky dotazováni na politické postoje Východoněmců. Bez ohledu na to, že tato anketa pravděpodobně podhodnotila společenskou akceptaci režimu, zůstává příznačný její závěr, že „do roku 1988 lze v politických postojích obyvatel NDR pozorovat jen nepatrné změny. Teprve na jaře, respektive v létě 1989 je zřejmý prudký nárůst nepřátelských postojů.“²⁷ Tento radikální posun však nelze uspokojivě vysvětlit pouze pomocí politických a hospodářských faktorů, které během první poloviny roku 1989 přispívaly k postupnému narůstání krize režimu. Byl spíše projevem náhlého rozpadu sociokulturního mentálního rámce, kdy nejprve komunistický projekt postupně přišel o zdání samozřejmosti, aby se pak v rozhodujícím okamžiku jakoby působením přívalové vlny obnažil jeho naoktrojovaný, umělý charakter.

V těchto po dlouhá desetiletí internalizovaných a v konečné fázi komunistického panství erodujících schématech sociální orientace se stírají hranice mezi režimem a společností, politikou a každodenností. Právě ve skutečnosti, že „politično“ je více než politika, leží ukryta síla moderních politických režimů dvacátého století. Jejich schopnost integrovat společnost nespočívala v násilí a přesvědčování, nýbrž například v působení zdánlivě nepolitických genderových struktur nebo v technokratické mentalitě expertních elit. Pouze pokud přijmeme toto východisko, můžeme odpovědět na otázku šéfa východoněmecké Stasi Ericha Mielkeho z roku 1989, jak bylo možné, „že jsme vzdali naši NDR tak snadno“²⁸ a „kapitulovali před několika máničkami, které by se po prvním výstřelu rozutekly“.²⁹ V posledku o konci komunistické diktatury nerozhodla fyzická moc zbraní, nýbrž mentální bezmoc těch, kteří je třímali v rukách.

Z němčiny přeložil Pavel Kolář

26 Dopis Waltera Friedricha Egonu Krenzovi z 9.10.1989, citováno podle: KUHN, Ekkehard: *Der Tag der Entscheidung, Leipzig, 9. Oktober 1989*. Berlin – Frankfurt/M., Ullstein 1992, s. 92.

27 KÖHLER, Anne: Nationalbewusstsein und Identitätsgefühl der Bürger der DDR unter besonderer Berücksichtigung der deutschen Frage: In: *Enquete-Kommission „Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED-Diktatur in Deutschland“*, sv. V/2. Baden-Baden, Nomos 1995, s. 1636–1678, zde s. 1664.

28 MIELKE, Erich: „Ich sterbe in diesem Kasten“: Der frühere Stasi-Chef Erich Mielke über Erich Honecker und den Untergang des SED-Regimes. In: *Der Spiegel*, roč. 46, č. 36 (31.8.1992), s. 38–53.

29 Citováno podle WOLLE, Stefan: *Die heile Welt der Diktatur: Alltag und Herrschaft in der DDR 1971–1989*. Berlin, Christoph Links 1998, s. 342.